

Litak, Stanisław

"Atlas historyczny Polski. Mapy XVIII wieku, t. 1-2, cz. 1 i 2 pod red. Juliana Janczaka i Tadeusza Ładogórskiego, oprac. Julian Janczak [et al.] ; t. 2 oprac. Krystyna Binek [et al.], Wrocław [etc.] 1976-1984 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 77/3, 580-585

1986

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

a także budowy kolei transsyberyjskiej. Pierwszy pociąg z Moskwy dotarł do Aczynska w 1895 r., ale już wcześniej związani z budową tej magistrali robotnicy i inżynierowie wprowadzili pewne ożywienie w Aczynsku — tu jednak autor kończy swe rozważania i z jego pracy nie dowiadujemy się, jakie były późniejsze skutki eksploatacji tej linii kolejowej. Rezun opowiada się za poglądem, że industrializacja nie zawsze była podstawą rozwoju pojedynczych miast, a także nie była podstawą rozwoju pewnych typów miast. Autor zdaje się skłaniać ku koncepcji badania historii nie pojedynczych miast lecz ich grup i zespołów, w szczególności opowiada się za tym, by historię małych miast przedstawiać w kontekście zarówno ich rolniczego zaplecza jak też całej sieci miejskiej. Pogląd taki wydaje się jak najbardziej słuszny.

Autor zajął się oprócz spraw gospodarczych i ustrojowych także niektórymi aspektami życia społecznego, politycznego i kulturalnego Aczynska pod koniec XIX w. Tym ostatnim sprawom poświęcił chyba zbyt mało miejsca, ale tych kilka stron o życiu kulturalnym mieszkańców małego syberyjskiego miasta przywozdi na pamięć realistyczne obrazy z wielkiej rosyjskiej literatury tego czasu.

Historia Aczynska ma też kilka polskich akcentów. Sam założyciel pierwsze go gródka, Tuchaczewski, stracił żonę i troje dzieci w czasie oblężenia Smoleńska przez polskie wojska w 1609-1611 r., potem wziął udział w buncie *stuzżytych liudiej* w 1618 r. w Moskwie i zapewne dlatego znalazł się wkrótce potem na Syberii, w Tobolsku. W 1639 r. został drugim wojewodą w Tarze. Wśród *stuzżytych liudiej*, którzy pod jego wodzą wyruszyli w 1641 r. z Tomska na podbój ziem między Obią a Jenisejem i założyli Aczynsk, była grupa określana jako „Litwa”, którym to mianem nazywano wówczas na Syberii wszelakich przybyszów z Rzeczypospolitej, zarówno prawdziwych Litwinów, jak Ukraińców lub Polaków. Nazwiska wszystkich uczestników wyprawy Tuchaczewskiego są znane i rzeczywiście znajdują się wśród nich takie z ukraińska, a może i z polska brzmiące jak Sawka Sokołowski lub Miszka Leszczyński (s. 71 i 90). W 1834 r. w Aczynsku wybuchł bunt polskich żołnierzy (zesłańców po powstaniu listopadowym? rekrutów wcielonych do armii rosyjskiej? — autor nie objaśnia, czy nie miało to związku z wcześniejszym nieco śledztwem o konspirację zesłańców polskich w rejonie Omska, s. 167). Spis ludności z 1897 r. wykazał w Aczynsku 131 Polaków; 82 mieszkańców Aczynska określono jako przybyłych z „Priwislińskiej gubernii”, a więc z Królestwa Polskiego, choć nie wszyscy oni musieli być narodowości polskiej (s. 129).

Książka D. J. Rezuna jest interesująca przede wszystkim jako studium historii małego miasta i dlatego jest ważna nie tylko dla badaczy dziejów Syberii.

Andrzej Wyrobisz

Atlas Historyczny Polski. Mapy XVIII wieku. 1. Śląsk w końcu XVIII wieku t. I, pod red. Juliana Janczaka i Tadeusza Ładogórskiego opracowali Julian Janczak, Bogusław Kaczmarecki, Janusz Kościak, Tadeusz Ładogórski, Hieronim Piasecki, Jan Wosch, cz. I: *Mapy*, map 48; cz. II: *Komentarz*, s. 136, Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976; t. II, pod red. Juliana Janczaka opracowali Krystyna Binek, Julian Janczak, Bogusław Kaczmarecki, Wanda Kononowicz, Janusz Kościak, Tadeusz Ładogórski, Henryk Małkiewicz, Bogdan Siciński, Antoni Trzaniel, Jan Wosch, cz. I: *Mapy*, map 26; cz. II: *Komentarz*, s. 162, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1984.

Początki prac nad problemowym atlasem śląskim sięgają 1953 r. Jego opracowanie trwało więc bardzo długo. Atlas nawiązuje do koncepcji ogólnopolskiego „Atlasu Historycznego Polski XVI w.” sformułowanej przez S. Herbsta i czę-

ściowo do opracowanego pod jego kierunkiem atlasu województwa płockiego ok. 1578 r.¹ oraz do przeglądowego atlasu Prus Królewskich wydanej przez M. Biskupa przy współudziale L. Koca w 1961 r.². Chronologicznie jednak atlas Śląska jest kontynuacją przekroju ustalonego przez Komisję Atlasu Historycznego PAU i wydanej w 1930 r. przez K. Buczkę mapy województwa krakowskiego w dobie sejmu czteroletniego³, choć jego problematyka jest znacznie szersza. Nie zawiera on jednak mapy szczegółowej porównywalnej z mapą Buczka. Atlas śląski opracowany więc został według innej koncepcji niż zapoczątkowana w 1964 r. przez W. Pałuckiego nowa seria map szczegółowych XVI w., w której ukazały się mapy województwa lubelskiego⁴ oraz stanowiąca duże osiągnięcie ośrodka warszawskiego mapa Mazowsza⁵.

O specyfice atlasu Śląska zdecydowała przede wszystkim odmienna podstawa źródłowa. Brak odpowiednich źródeł dla XVI w. uniemożliwił opracowanie mapy Śląska analogicznej do wymienionych map szczegółowych czy też do mapy przeglądowej Prus Królewskich. Natomiast bogactwo źródeł dla drugiej połowy XVIII w., tzw. epoki fryderycjańskiej (do 1806 r.) pozwoliło na o wiele wszechstronnejsze potraktowanie Śląska zwłaszcza w końcu tego stulecia niż jakiegokolwiek innej dzielnicy polskiej zarówno w XVI w. jak i w okresie późniejszym.

Atlas nie dotyczy jednak całego Śląska. Obejmuje on, co nie zostało ujawnione w tytule, tylko pruską prowincję śląską. We wstępie do pierwszego tomu T. Ładogórski wyjaśnia, że pozostający pod panowaniem Habsburgów Śląsk Cieszyński nie został uwzględniony ze względu na odmienną podstawę źródłową, nieporównywalną ze źródłami pruskimi. Zostanie on opracowany oddzielnie lub łącznie z Małopolską. Argumentacja ta nie całkiem przekonuje, bo tak czy inaczej stanie problem określenia stopnia porównywalności źródeł i problematyki Śląska Cieszyńskiego i Śląska pruskiego, odmiennosc zaś źródeł małopolskich w stosunku do źródeł cieszyńskich może się okazać jeszcze większa niż źródeł Śląska pruskiego do Cieszyńskiego. Jednak w obecnej sytuacji dla przyspieszenia prac nad atlasem śląskim słusznie postąpiono, decydując się na oddzielne wydanie atlasu śląskiej prowincji pruskiej. Oby tylko obiecane opracowanie Śląska Cieszyńskiego nie przeciągnęło się zbyt długo. Potraktowanie go łącznie z Małopolską nie byłoby chyba rozwiązaniem trafnym, choćby ze względu na inną przynależność państwową do czasu pierwszego rozbioru i co za tym idzie inne warunki rozwojowe.

¹S. Herbst, *Prace nad polskim atlasem historycznym*, KH r. LX, 1953, z. 3, s. 329-334; *Województwo Płockie około 1578 r.*, pod kierunkiem S. Herbst, opracowali: I. Gieysztorowa, J. Humnicki, J. Lemené, A. Zaboklicka. Plan miasta Płocka opracował R. Cieśla, *Atlas Historyczny Polski*. Seria A: *Mapy szczegółowe*. 2, Warszawa 1958. Por. także Wstęp S. Herbst, s. 9-10.

²*Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. M. Biskup przy współudziale L. Koca, *Atlas historyczny Polski*. Seria B: *Mapy przeglądowe*. Warszawa 1961.

³*Mapa województwa krakowskiego z doby sejmu czteroletniego (1788-1792)*, pod kierunkiem W. Semkowicza oprac. w krakowskiej Komisji Atlasu Historycznego K. Buczek przy współudziale Z. Kozłowskiej-Budkowej, T. Czorta, H. Müncha i A. Szymańskiego. W dodatku plan Krakowa z lat 1788-1792, oprac. T. Czort, Kraków 1930.

⁴*Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. S. Wojciechowski, *Atlas historyczny Polski*. *Mapy szczegółowe XVI wieku*. 3, Warszawa 1966. Por. także *Przedmowę* W. Pałuckiego, s. 7-12.

⁵*Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, pod red. W. Pałuckiego opracowali: A. Dunin-Wąsowicz, I. Gieysztorowa, J. Humnicki, W. Kalinowski, W. Lewandowska, K. Pacuski, W. Pałucki, H. Rutkowski, W. Szaniawska, cz. I: *Mapy*, cz. II: *Komentarz*, *Atlas historyczny Polski*. *Mapy szczegółowe XVI wieku*. 7, Warszawa 1973.

Prace atlasowe są szczególnie żmudne i uciążliwe. Nie zawsze też cieszą się uznaniem nawet wśród historyków, mimo że na dobrze opracowanej mapie można znacznie precyzyjniej przedstawić rzeczywistość historyczną niż przy pomocy innych, zwłaszcza opisowych metod. Opracowanie atlasu śląskiego napytykało też dodatkowe trudności. Z jednej strony bowiem należało się rozprawić z dawną, bogatą lecz nie zawsze obiektywną i krytyczną historiografią niemiecką dotyczącą Śląska, z drugiej zaś obfity materiał statystyczny, z natury swej niejednorodny i zebrany z różną dokładnością, należało krytycznie ocenić a zawarte w nim informacje odpowiednio zanalizować. Ostatecznie więc rekonstrukcja rzeczywistości historycznej na mapie wymagała szczegółowych, wnikliwych studiów źródłowych a nawet wydawnictw źródłowych, które autorzy atlasu musieli podejmować. Nic więc dziwnego, że zamieszczone w Komentarzu rozprawy bazują na wcześniejszych opracowaniach tychże samych autorów. Obecnie zostały one skorygowane a nawet gruntownie zrewidowane. Śląsk jest ponadto typowym terenem pogranicza, gdzie krzyżowały się różne wpływy: polskie, niemieckie, czeskie i łużyckie. W ramach każdego z tych obszarów etnograficznych krystalizowało się osadnictwo, którego śladem są między innymi zrekonstruowane w atlasie nazwy miejscowe. Rekonstrukcja ta wymagała specjalnych badań, sięgających nawet średniowiecza.

Podstawowymi źródłami opracowania są: trzynastotomowe dzieło Fryderyka Alberta Zimmermanna pt. „Beiträge zur Beschreibung von Schlesien”, wydane w latach 1783-1796, stanowiące słownik geograficzno-statystyczny zawierający opisy powiatów i w założeniu wszystkich miejscowości Śląska pruskiego pod koniec XVIII w. oraz tak zwane „wielkie ujęcie” statystyczne, czyli wykonane z polecenia ministra prowincji śląskiej Karola Jerzego von Hoyma *Generalne Tabele Statystyczne Śląska z 1787 r.*, wydane przez T. Ładogórskiego w 1954 r.⁶ Opisy topograficzne w słowniku Zimmermanna mają różną wartość. Większa ich część (33 powiaty), opracowane na podstawie pobieżnych i niedbale wykonanych spisów statystycznych z lat 1782-1786, ma mniejszą wartość źródłową niż tomy tego słownika (15 powiatów) opracowane na podstawie „najlepszej rejestracji doby fryderycjańskiej”, tzn. „wielkiego ujęcia” z 1787 r., którego wyniki, jak stwierdzają autorzy, bliskie są stanu faktycznego. Zachowanie się zaś rejestracji z 1787 r. dla całego Śląska pruskiego (48 powiatów) pozwoliło na uzupełnienie i skorygowanie dzieła Zimmermanna, jak również na określenie wartości innych materiałów statystycznych, wcześniejszych i późniejszych, nawet jeszcze z początku XIX w., wykorzystanych w pracach nad atlasem śląskim. Wymienione źródła, choć najważniejsze, nie są bowiem jedyną podstawą opracowania. Autorzy korzystali również z innych materiałów nawet dziewiętnastowiecznych, drukowanych i rękopiśmiennych, mieszczących się w bibliotekach i archiwach śląskich i zagranicznych oraz z licznych źródeł kartograficznych. Są to źródła pochodzenia państwowego i kościelnego. Jeśli chodzi o te ostatnie, należy zwłaszcza zwrócić uwagę na Archiwum Archidiecezji Wrocławskiej, którego materiały okazały się przydatne dla problematyki kościelnej i wyznaniowej na Śląsku.

Zastosowana metoda opracowania map i komentarza nawiązuje do wypracowanych już w okresie powojennym metod atlasowych. Specyfika Śląska XVIII w. wymagała jednak w niejednym wypadku wprowadzenia innowacji i uzupełnień. Stąd też w atlasie śląskim znalazło się wiele rozwiązań metodycznych właściwych bardziej geografom czy językoznawcom niż historykom. Jedną z cech recenzowanej pracy jest jasność wykładu oraz niezwykle staranna krytyka źródeł. Każdy artykuł zamieszczony w Komentarzu od niej się rozpoczyna. Zawsze też określono

⁶ T. Ładogórski, *Generalne tabele statystyczne Śląska 1787 r.*, Wrocław 1954.

metodę opracowania danej mapy czy kartogramu oraz stopień hipotetyczności przedstawionych treści.

Główną zasługę opracowania atlasu należy przypisać T. Ładogórskiemu, który wypracował i obronił jego koncepcję oraz skupił wokół niej grono zdolnych i wytrwałych współpracowników, jak również czuwał nad opracowaniem poszczególnych map i związanych z nimi rozpraw. On też nadał atlasowi ostateczny kształt. Istotny wkład w opracowanie atlasu Śląska włożył także współredaktor pierwszego tomu i redaktor tomu drugiego J. Janczak. Obydwaj byli też inspiratorami wielu rozwiązań metodycznych. Pod ich ogólnym kierunkiem wykonano 78 map oraz wszystkie pozostałe prace składające się na obydwie tomy.

Biorąc pod uwagę ogrom włożonej pracy, uderza nieliczny zespół autorów. Bezpośrednio w opracowaniu atlasu wzięło udział tylko 8 osób. Udział niektórych jest szczególnie duży. Z punktu widzenia ilości wykonanych map pierwsze miejsce zajmuje B. Kaczmarski, który sam opracował 26 map oraz wspólnie z innymi dalszych 7. On też ma największy udział w opracowaniu „Komentarza” tomu drugiego. J. Janczak jest autorem 13 map i współautorem jednej oraz poważnej części Komentarza. T. Ładogórski sam opracował 7 map i wspólnie z innymi 3 dalsze. J. Wosch figuruje jako autor 8 i współautor jednej a J. Kościak samodzielnie opracował jedną mapę ale jest współautorem aż dziewięciu dalszych. Plan Wrocławia w końcu XVIII w. wraz z komentarzem opracowała W. Kononowicz a onomasta B. Siciński jest autorem cennej mapy gęstości słowiańskich nazw miejscowych, zamieszczonej w drugim tomie atlasu. Trzeba również wymienić dwie spełniające funkcję usługową ale niezbędne mapy ogólnogeograficzne Śląska, opracowane przez H. Piaseckiego. Zawierający zaś ok. 1700 haseł indeks miejscowości do przeglądowej mapy Śląska opracowali H. Małkiewicz i A. Trznadel a zestawienie źródeł i literatury wykonali K. Binek i A. Trznacel. Do powstania atlasu przyczynili się również jako konsultanci specjaliści innych dziedzin, jak np. językoznawcy S. Rospond i W. Taszycki.

Mapy zostały opublikowane w różnych skalach, w zależności od problematyki. Mapa przeglądowa osadnictwa oraz mapy dotyczące zaludnienia, stosunków etnicznych i wyznaniowych (15) zostały opracowane w skali 1:500 000, inne zaś w skali 1:1 000 000 (19) i 1:2 000 000 (43). Plan Wrocławia wydrukowano w skali 1:10 000.

Problematyka atlasu jest bardzo bogata, choć nie wyczerpuje wszystkich aspektów życia prowincji śląskiej w końcu XVIII w. Główny akcent położony został na problemach demograficzno-etnicznych i gospodarczych. Ważne miejsce zajmują również wiążące się z nimi zagadnienia wyznaniowe i kościelne. Tom pierwszy dotyczy trzech głównych kręgów problemowych: demografii wraz ze stosunkami etnicznymi i wyznaniowymi, własności ziemskiej oraz produkcji rolniczej. W tomie drugim przedstawiono sprawy rzemiosła, przemysłu i handlu oraz osadnictwo. Ze szkodą dla całości pominięto niemal całkowicie kwestie kulturalne. Podjęcie tej problematyki nastęrczałoby zbyt dużo trudności związanych głównie z odmienną podstawą źródłową, znajdującą się niekiedy poza granicami kraju. Można jednak powiedzieć, że w przyjętym przez autorów zakresie atlas daje precyzyjny, choć w niektórych wypadkach hipotetyczny, niemniej jednak starannie wyważony i prawidłowy obraz Śląska w końcu XVIII w. Komentarz nie ogranicza się do statycznego omówienia problematyki map, lecz w wielu wypadkach przedstawia poszczególne zagadnienia w rozwoju, porównując je, o ile to możliwe, ze stanem wcześniejszym bądź późniejszym. Autorzy komentarza starają się również ukazać specyfikę stosunków Śląska w odniesieniu do ziem Rzeczypospolitej, Czech, czy niektórych państw niemieckich, choć stosowanie w tym wypadku metody porównawczej nie zawsze jest możliwe wobec słabo zaawansowanych tego rodzaju badań.

Podstawowe znaczenie ma mapa przeglądowa pruskiej prowincji śląskiej w końcu XVIII w. Jej autorzy wykorzystali wiele rozmaitych źródeł, między innymi pruskie źródła kartograficzne, przede wszystkim zaś niepublikowane dotąd mapy topograficzne w skali 1:25 000 (348 arkuszy dla Śląska wykonane w latach 1820-1831) zwane *Urmesstischblätter* lub rzadziej *Messtischblätter*, przechowywane w Staatsbibliothek w Berlinie oraz opracowaną na ich podstawie w skali 1:100 000 „Karte des Deutschen Reiches” znaną też jako *Generalstabskarte*, której śląskie arkusze zostały opublikowane w latach 1824-1831. Mapa ta posłużyła jako kanwa dla omawianej mapy przeglądowej. Są to podstawowe źródła kartograficzne, „na których oparto treść i rysunek mapy przeglądowej Śląska”. Ich wartość podnosi fakt, że pochodzą one sprzed czasu wielkich zmian krajobrazu naturalnego zapoczątkowanych na Śląsku w latach trzydziestych XIX w. a czasowo nie są zbyt odległe od przyjętego w opracowaniu przekroju.

Mapa przeglądowa obejmuje około 1700 miejscowości, czyli 35% ich ogólnej liczby (4803). W komentarzu dokonano wszechstronnej analizy osadnictwa śląskiego z punktu widzenia nazewnictwa miejscowości, wielkości osiedli wiejskich, sieci parafii katolickich i luterańskich oraz rozmieszczenia skupisk żydowskich. Uzupełnieniem mapy przeglądowej są zamieszczone w komentarzu kartogramy ilustrujące tę problematykę. Mapa gęstości nazw słowiańskich ilustruje równocześnie rozmiary germanizacji Śląska w okresie od średniowiecza do XVIII w. Na podstawie analizy wielkości osiedli wiejskich T. Ładogórski wyróżnił dwie zróżnicowane wewnętrzne strefy osadnicze na Śląsku. Pierwsza obejmowała głównie bardziej przemysłowione powiaty zachodnie i południowe od Zielonej Góry i Lwówka do Pszczyzny, druga obejmująca rzadziej zaludnione obszary Niziny i Wyżyny Śląskiej o przewadze wsi drobnych (do 250 mieszkańców), rozciągała się od Bytomia wzdłuż Odry po Żagań oraz rzeki Bóbr i Szprotawę.

Bardzo interesująco rysuje się problematyka ludnościowa, etnograficzna i wyznaniowa. Śląsk był jednym z najgęściej zaludnionych terytoriów Europy środkowej. Średnio na 1 km² przypadalo tu w 1787 r. 47-49 a w 1800 r. — 52-54 osoby, gdy w tymże czasie średnie zaludnienie w północnej Małopolsce wynosiło 36, a w Wielkopolsce — 22, na Mazowszu i w Prusach Królewskich — po 24 a w Brandenburgii — 27 osób na km². Podobne zaludnienie jak na Śląsku obserwuje się tylko w Czechach (bez Moraw) i Saksonii. Pod względem gęstości zaludnienia Śląsk dzielił się na dwie strefy: północno-wschodnią i wschodnią, gdzie średnia gęstość zaludnienia bez miast wynosiła tylko 33 osoby na km² oraz bardziej przemysłowioną strefę południowo-zachodnią, gdzie gęstość ta była prawie dwukrotnie wyższa, wynosząc bez miast akcyzowych 63 osoby na km².

Stosunki wyznaniowe ilustruje rozmieszczenie parafii katolickich i luterańskich przedstawione na kartogramie T. Ładogórskiego, w komentarzu do mapy przeglądowej osadnictwa, przede wszystkim jednak są one przedstawione w dwóch mapach rozmieszczenia wyznań na Śląsku w latach 1817-1828, opracowanych przez J. Janczaka. T. Ładogórski ustalił, że w 1787 r. na Śląsku pruskim, należącym w ok. 90% do diecezji wrocławskiej a w pozostałych 10% do archidiecezji praskiej oraz diecezji krakowskiej i olomunieckiej, było w 1787 r. 680 parafii, w tym 134 miejskich. Ich liczba w drugiej połowie XVIII w. nie uległa większym zmianom. Pytanie jednak, czy słusznie pominięto tu kościoły filialne, których na Śląsku było ponad drugie tyle⁷. Wiele z nich faktycznie pełniło funkcje parafialne. Były to zresztą w większości pierwotne kościoły parafialne zdegradowane do filialnych w okresie reformacji i później. Charakterystyczną cechą Śląska było niepokrywanie się stosunków etnicznych z wyznaniowymi. Było to jak się wydaje rezulta-

⁷S. Litak, *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 roku*, Lublin 1980, s. 342-398.

tem austriackiej a następnie pruskiej polityki wyznaniowej⁸. Część ludności niemieckiej była katolicka, część ludności polskiej wyznania luterańskiego. Jedynie na Górnym Śląsku na ogół Polacy to katolicy, a Niemcy to ewangelicy.

Podsumowując wyniki obydwu tomów Atlasu B. Kaczmarek i T. Ładogórski wyróżnili cztery główne regiony społeczno-gospodarcze na Śląsku: wschodni (górnos Śląski), północny, centralny i sudecki. Najsłabiej rozwinięty region wschodni, zamieszkały przez ludność polską, charakteryzował się mało urodzajnymi glebami, przewagą własności szlacheckiej (latyfundia) i zacofaną gospodarką rolną. Obserwuje się tu jednak rozwój hutnictwa. Stan rozwoju społeczno-gospodarczego pozostałych przedstawiał się korzystniej. Najlepiej zaś był rozwinięty region sudecki, wyróżniający się największą gęstością zaludnienia i największym uprzemysłowieniem.

Trudno tu omówić całą problematykę atlasu. Jest ona bardzo bogata. W konkluzji należy stwierdzić, że niezależnie od takich czy innych zastrzeżeń, czy uwag krytycznych (jak np. kwestia nazw miejscowych⁹) i pewnych niedociągnięć, od których nie jest wolna żadna praca naukowa, atlas śląskiej prowincji pruskiej jest dziełem wybitnym, nie ustępującym w niczym tego rodzaju polskim opracowaniom okresu powojennego, a nawet pod niektórymi względami je przewyższającym. Wiele zastosowanych w nim po raz pierwszy rozwiązań metodycznych można by nazwać wzorcowymi. Jako całość może służyć za wzór dla przyszłych podobnych opracowań. Jest rezultatem solidnej pracy wyspecjalizowanego zespołu.

Stanisław Litak

Ziemiaństwo polskie 1795—1945. Zbiór prac o dziejach warstwy i ludzi, pod redakcją Janiny Leskiewiczowej, PWN, Warszawa 1985, s. 310.

W ostatnich latach pojawiają się pozycje utrzymane w nowej konwencji wydawniczej; są to zbiory artykułów różnych autorów, połączone w całość wspólnym przedmiotem badań — dziejami tej samej warstwy społecznej. Trzy tomy liczy już seria redagowana przez Ryszardę Czepulis a poświęcona polskiej inteligencji, tyle samo „Dzieje burżuazji w Polsce” pod kierunkiem Ryszarda Kołodziejczyka; dziejom klasy robotniczej poświęcono serię redagowaną dawniej przez Stanisława Kalabińskiego; Stefania Kowalska-Glikman redaguje zbiór studiów o drobnomieszczanstwie. Wydaje się więc, że ta formuła wydawnicza daje możliwość bieżącej prezentacji stanu badań i pozwala jednocześnie na stopniowe konstruowanie z obrazów fragmentarycznych — jakiejś wizji całościowej. Stwarza też niestety zagrożenie — poszczególnym tomom może brakować jednorodności.

Zastrzeżenie to w pewnej mierze odnosi się do wydanego ostatnio tomu poświęconego ziemiaństwu polskiemu. Książka jest efektem spontanicznego, przekraczającego planowane ramy rozrostu dotyczącej ziemiaństwa partii VII tomu „Społeczeństwa polskiego XVIII i XIX wieku”. Fakt ten zresztą dowodzi, że zanie-

⁸D. Velsen, *Die Gegenreformation in den Fürstentümern Liegnitz-Brieg-Wohlau. Ihre Vorgeschichte und ihre staatsrechtlichen Grundlagen*, Leipzig 1931.

⁹Por. H. Samsonowicz, *Prace geograficzno-historyczne Instytutu Historii PAN*, KWr. LXXXV, 1978, z. 3, s. 545 i polemikę: T. Ładogórski, *W sprawie nazewnictwa w Atlasie historycznym Śląska*, tamże r. LXXXV, 1979, z. 4, s. 1065.